

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/73-77>

Orxan Xaspoladov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
okhaspolad@gmail.com

MÜASİR DEMOKRATİK DÖVLƏTDƏ SEÇKİ İNSTİTUTU

Xülasə

Məqalə müasir demokratik dövlətdə seçki sisteminin yeri və roluna həsr olunmuşdur. Burada seçki sisteminin anlayışına və onun mahiyyətinə toxunulmuş, seçki sisteminin hakimiyyətin nümayəndəli orqanlarının formalaşması prosesinə təsiri nəzərdən keçirilmişdir.

Məqalədə həmçinin əsas seçki sistemləri, onların növləri və əsas xüsusiyyətləri verilmişdir. Məlum olduğu kimi, dünya ölkələri üzrə hazırda yüzdən çox seçki sistemlərindən istifadə edilir. Lakin kəmiyyət baxımından bu sistemlərdən üçü – majoritar, proporsional və qarışıq seçki sistemləri daha çox ölkələrdə tətbiq edildiyindən əsas seçki sistemləri hesab olunur.

Dünya təcrübəsi onu göstərir ki, hər hansı bir ölkədə seçki sisteminin seçimi həmin ərazidə yaşayan insanların sosial-psixoloji durumu, dövlət idarəetməsinə münasibəti, ölkədəki siyasi mühitin məzmunu, xüsusilə siyasi partiyaların çoxluğu və onların fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Majoritar seçki sistemi formaca daha sadə olduğundan bu seçki sistemi əksər dünya ölkələrində tətbiq olunur. Proporsional seçki sisteminə keçid üçün ölkədə siyasi partiyaların çoxluğu mühüm şərtlərdən hesab edilir.

Məqalədə həmçinin qanunvericilik orqanlarının formalaşması proseslərinə təsir nöqtəyindən nəzərdən əsas seçki sistemlərinin xüsusiyyətləri verilmiş, həmçinin bu sistemlərin əsas üstünlükləri və çatışmazlıqlarına toxunulmuşdur.

Açar sözlər: *seçkilər, seçki sisteminin anlayışı, seçki sistemləri, seçki sistemlərinin növləri, seçki sistemlərinin çatışmayan cəhətləri*

Orkhan Khaspoladov
Baku State University
master student
okhaspolad@gmail.com

Institute of election in a modern democratic state

Abstract

The article is devoted to the place and role of the electoral system in a modern democratic state. Here, the concept of the election system and its essence were touched upon, and the impact of the election system on the process of formation of the representative bodies of the government was considered.

The article also lists the main electoral systems, their types and main features. As it is known, more than one hundred election systems are currently used in the countries of the world. However, in terms of quantity, three of these systems - majoritarian, proportional and mixed electoral systems are considered the main electoral systems since they are applied in more countries.

World experience shows that the choice of electoral system in any country is closely related to the socio-psychological condition of the people living in that area, their attitude to state administration, the content of the political environment in the country, especially the number of political parties and their activities. The majoritarian electoral system is simpler in form, so this electoral system is used in most countries of the world. The majority of political parties in the country is considered one of the important conditions for the transition to the proportional election system.

The article also describes the characteristics of the main electoral systems from the point of view of influence on the processes of formation of legislative bodies, as well as the main advantages and disadvantages of these systems.

Keywords: *elections, definition of electoral system, electoral systems, types of electoral systems, shortcomings of electoral systems*

Giriş

Müasir demokratik dövlət idarəetmə orqanlarına dövrü seçkilər olmadan, dəqiqliklə işlənmiş seçki prosedurları keçirilmədən mövcud ola bilməz. Seçki qanunvericiliyinin inkişafının ən mühüm tendensiyalarından biri xalqın iradə ifadəsinin və maraqlarının dövlət orqanlarında təmsil olunmasının mümkün qədər dolğun şəkildə təmin edən seçki sistemlərinin axtarışı hesab olunur (Kinev, İvaneçko, Lyubarev, 2005: 7).

Dövlət daha kiçik alt sistemlərdən ibarət mürəkkəb institusional sistemdir ki, onlardan biri də seçki sistemidir. Seçkilər müasir demokratik dövlətin ayrılmaz institutudur. Onlar hakimiyyət və hakimiyyət dəyişikliyi uğrunda mübarizənin ən sivil üsulu kimi çıxış edirlər. Məhz seçkilər hakimiyyətin legitimliyini və bütövlükdə ölkənin siyasi fəaliyyətini təmin edir. Demokratik ölkədə siyasi hakimiyyət xalqın razılığı ilə həyata keçirilir. Bu razılığı parlament və hökumətin səlahiyyətlərinə çevirən əsas mexanizm azad, bərabər və gizli seçkilərdir.

Seçki sistemi institusional çərçivəni müəyyən edir və əsasən parlamentin və partiya sisteminin konfigurasiyasını formalaşdırır. Ona görə də seçki sistemləri və prosesləri demokratiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur (Baranov, 2000: 8).

Seçki sistemlərindən hansının daha yaxşı olması ilə bağlı müzakirələr uzun müddətdir ki davam edir və bu günə qədər də vahid mövqə formalaşmamışdır. Lakin politologiya elmi artıq belə qənaətə gəlmişdir ki, ideal seçki sistemi sadəcə mövcud deyil.

Dünyada məlum və geniş istifadə olunan hər bir seçki sistemlərin öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri mövcuddur. Tarixi təcrübə onu göstərir ki, eyni sistemlər müxtəlif tarixi, sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni şəraitdə tamamilə fərqli şəkildə özünü göstərir.

Konstitusiyaya hüququnda seçki sistemi anlayışı çox vaxt səsvermənin nəticələrinin müəyyən edilməsi metodu və ya proseduru və ya səsvermənin nəticələrinə əsasən mandatların bölüşdürülməsi proseduru kimi şərh olunur (Mişin, 1999: 164). Bu şərh, fikrimizcə, çox dardır və seçki institutunun sosial əhəmiyyətini nəzərə almır. Bu baxımdan politologiyanın təklif etdiyi yanaşmalar daha doğrudur.

Siyasi elmdə “seçki sistemi” anlayışının iki mənası var. Dar mənada bu anlayış seçki formulunun – seçkilərin nəticələrinə əsasən parlamentdə yerlərin bölüşdürülməsi və/və ya müvafiq ərazi dairələri üzrə qaliblərin müəyyən edilməsi qaydasının sinonimi kimi istifadə olunur. Geniş mənada seçki sistemi seçkilərlə bağlı formal və qeyri-rəsmi institutların (normalar, qaydalar, qaydalar) bütün kompleksidir (Qelman, 2000: 45).

Demokratik dövlətdə seçki sisteminin əhəmiyyətinin qəbulu onun siyasi sistemin ən tez-tez dəyişən elementi olması ilə əlaqəlidir. Tədqiqatçılar R.Taagepera və M.Şüqartın qeyd etdiyi kimi, “siyasi sistemin digər elementləri ilə müqayisədə siyasi maraqlar baxımından seçki qaydalarını manipulyasiya etmək daha asandır. Burada seçki sistemin dəyişdirilmə imkanının asan olduğu deyil, siyasi sistemin digər komponentlərinin daha çətin dəyişdirilə bilməsi başa düşülməlidir.” (Taagepera, Şuqart, 1997: 115).

Demokratiya şəraitində hakim elitənin qanunvericilik və icra hakimiyyəti institutlarında əhəmiyyətli dəyişikliklər etməsi olduqca çətinidir. Bir qayda olaraq, bu institutlar konstitusiyaya ilə möhkəm müdafiə edildiyindən hakim elitədən demokratik norma və prosedurları pozmadan öz niyyətinə nail olmaq üçün yüksək səy tələb olunur. Seçki sistemləri bu baxımdan daha az təhlükəsiz görünür.

Seçki sistemində dəyişikliklərin edilməsi elitənin bütövlükdə siyasi sistemin inkişaf vektorunu tənzimləyə biləcəyi hüquqi demokratik prosedurlardan biridir. Lakin hakim elita heç də həmişə demokratiyanın fəaliyyətini optimallaşdırmaq istəmədiyindən seçki sistemini dəyişdirmir. Siyasi

prosesin hər bir subyekti kimi onlar da öz maraqlarını güdür, dövlət hakimiyyəti sistemində hakim mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışır, siyasi müxalifətin hakimiyyət yolunda əlavə maneələr yaradırlar.

Seçki sisteminin sabitliyi bütövlükdə siyasi sistemin sabitliyinin mühüm şərti və aşkar göstəricilərindən biridir. Sabitlik səviyyəsinə görə siyasi sistemləri aşağıdakı sistemlərə bölmək olar: sabitlik səviyyəsi yüksək olan; orta sabitlik səviyyəsi; aşağı sabitlik səviyyəsi; qeyri-sabit sistemlər. Seçki sistemlərində dəyişikliklər təkcə qeyri-sabit siyasi sistemlərdə deyil, daha az hallarda olsa da sabit sistemlərdə də baş verir. Seçki sistemlərində dəyişikliklər və ya dəyişikliklərin səbəbləri çox vaxt siyasi xarakter daşıyır. Belə dəyişikliklərin məqsədi ya parlamentin fəaliyyətini sabitləşdirmək, ya da siyasi müxalifətin fəaliyyətinə əngəl yaratmaqdır (Smorqunov, 1999: 219).

Dünya təcrübəsində "seçki sistemləri" üç əsas kateqoriyaya bölünür (Mustafazadə, Aslanov, 2022: 39): majoritar seçki sistemi, proporsional nümayəndəlik seçki sistemi və qarışıq seçki sistemi.

Qeyd edilən seçki sistemlərindən majoritar və proporsional sistemlər hazırda daha çox tətbiq edilməkdədir.

Majoritar sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, seçkilərdə digərilərindən daha çox səs toplayan namizəd seçkidə qalib gəlir. Proporsional sistem vahid seçki dairəsi və ya çoxmandatlı seçki dairələri üzrə toplanmış səsərlərin bölgüsünə uyğun olaraq parlamentdəki yerlərin proporsional bölgüsü deməkdir.

Bu və ya digər seçki sisteminin seçilməsi hakimiyyətin nümayəndəli orqanlarının formalaşması proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Belə ki, həmin seçkilər zamanı toplanmış səsərlərin parlamentdəki yerlərə çevrilməsi sonda fərqli partiyaların və ya namizədlərin həmin postlara sahib olması ilə nəticələnməyə bilər.

Prezident və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə adətən majoritar seçki sistemindən istifadə olunur. Bu seçki sisteminin özünün də bir çox növləri mövcuddur. Kollektiv seçkilər orqana neçə nəfər namizədin seçilməsindən asılı olaraq birmandatlı və çoxmandatlı majoritar seçki sistemləri fərqləndirilir. Birmandatlı sistem özü də nisbi çoxluqlu, mütləq çoxluqlu və ixtisaslaşdırılmış sistemlərə, çoxmandatlı sistem isə kumulyativ, vahid ötürülməyən və s. sistemlərə bölünür.

Mütləq majoritar sistemdə namizədin səsvermədə iştirak etmiş seçicilərinin 50%-dən çoxunun dəstəyinin olması nəzərdə tutulur. Birmandatlı seçki dairələri üzrə səsvermə digərlərinə nisbətən deputatlarla seçicilər arasında fərdi, şəxsi və sıx münasibətlərin yaranmasına daha çox şərait yaradır. Burada deputatın partiyadankənar, partiya üçün ideoloji olmayan fəaliyyəti əsas rol oynayır. Bu zaman deputat yalnız partiyasının maraqlarını deyil, həm də seçicilərin, ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarını təmsil edən pragmatik motivləri rəhbər tutmalı olur.

Məşhur siyasi sosioloq M.Düverjeyə görə (Düverje, 2000: 179-180), majoritar sistem partiya sisteminin möhkəmlənməsinə və sadə plüralizmin formalaşmasına kömək edir. Bu, istər-istəməz sabit ikipartiyalı sistemə gətirib çıxarır. Belə ki, əvvəlcə partiyaların koalisiyaları yaradılır və daha sonra partiyalar birləşir.

Əks halda birmandatlı dairələri qazanmaq çox çətindir. Daha sonra parlamentin strukturunu müəyyən edən iki rəqib partiya yaranır. Seçkilərin nəticələrinə real təsir göstərmək istəyən seçicilər artıq öz partiyasından olan namizədin qalib gələ bilməyəcəyini görüb, bir növ "strateji" üsula əl ataraq qalib gəlmə şansı ən çox olan 2 namizəddən birinə səs verəcəklər. Bu zaman seçici bu 2 namizədin mənsub olduğu partiyadan daha çox hansının onun maraqlarına xidmət edə biləcəyini götür-qoy edir və yekun səsini vermiş olur. Digər zəif partiyaların şüarları, onların motivləri seçicinin maraqlarına daha yaxın olsa da, seçici kiçik partiyadan olan namizədin qələbə qazanmaq şansının olmadığını görüb səsini boşa vermək istəmir.

Bundan əlavə, majoritar sistemdə seçkilərdə rəqiblərindən daha az səs toplayan partiya parlamentdə deputat mandatlarının əksəriyyətini əldə edə bilər və ya eyni (və ya yaxın) səs toplayan iki partiya qeyri-bərabər sayda namizəd irəli sürə bilər. Beləliklə, majoritar sistem vətəndaşların seçimlərinin əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edilməsinə gətirib çıxarır və bu seçimləri manipulyasiya

etmək üçün böyük imkanlar yaradır. Lakin bu seçki sistemi siyasi ekstremizmə və partiya sisteminin parçalanmasına qarşı kifayət qədər etibarlı maneədir.

Bu baxımdan, proporsional sistem seçicilərin iradəsini az dərəcədə təhrif etdiyindən, siyasi plüralizmin inkişafına təkan verdiyindən və müxtəlif azlıqların maraqlarının parlamentdə təmsil olunmasına imkan verdiyindən daha ədalətli və üstün görünür. Proporsional seçki sistemində ölkə vahid ərazi dairəsi kimi qəbul olunur və seçki baryerini keçmiş hər bir partiya parlamentdə təmsil olunmaq imkanı əldə edir.

Toplanmış səslərə müqabildə partiyalara parlamentdə yer ayrılır. Bu seçki sisteminin tətbiq olunduğu ölkələrdə hətta kiçik partiyalar da ölkənin siyasi həyatına təsir edə bilər. Separatizm təhlükəsi olan cəmiyyətlər üçün kiçik partiyaların da parlamentdə daxil olaraq öz maraqlarını nümayiş etdirməsi ölkənin sabitliyi baxımından müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Hesab olunur ki, proporsional sistem dövlət və vətəndaş cəmiyyəti strukturları arasında əks əlaqə sistemini təmin edir ki, bu da siyasi plüralizmin və çoxpartiyalı sistemin inkişafına töhfə verir.

Proporsional sistemin fəaliyyət göstərməsi üçün ən mühüm şərt cəmiyyətdə siyasi partiyaların olmasıdır. Partiyalar qanunverici orqanlara öz nümayəndələrini irəli sürmək hüququna malik olan yeganə qanuni qurumlardır. Seçkilərdə onların dəstəyini qazanmaq üçün namizəd siyahılarını formalaşdırın və seçicilərə təklif edən partiyalardır. Bu baxımdan proporsional sistem seçki prosesini mahiyyət etibarlı ilə partiya əsaslı və daha çox ideoloji edir. Lakin bu sistemin də çatışmazlıqları mövcuddur.

Birincisi, proporsional sistem deputatlarla seçicilər arasında çox zəif birbaşa əlaqə yaradır, çünki səsvermə konkret namizədlər üçün deyil, “partiyanın siyahıları” üzrə aparılır (xüsusilə də milli seçki dairələri üzrə səsvermə zamanı).

İkincisi, deputatın öz partiyasından, partiya rəhbərliyindən yüksək dərəcədə asılılığı var. Bu cür azadlığın olmaması mühüm qanun layihələrinin müzakirəsi və qəbulu proseslərinə mənfi təsir göstərə bilər (xüsusən də partiyada ciddi nizam-intizam varsa).

Eyni zamanda, etiraf etmək lazımdır ki, majoritar sistem öz təmiz formasında istər-istəməz sabit ikipartiyalı sistemə gətirib çıxarır. Belə ki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, tək partiyada qalib gəlmək şansı daha az olduğundan partiyaların koalisiyaları yaradılır, sonra partiyalar birləşir və bu koalisiya sonda qalib gələrək parlamentin quruluşunu təyin edir.

Əksinə, yalnız proporsional sistemin tətbiq olunduğu ölkələrdə isə siyasi məkanın bölünməsi və bu bölgüdə iştirak edən partiyaların sayından asılı olaraq siyasi baxımdan orta və hətta aşağı səviyyəli sabitliyin formalaşması baş verir.

Ən çox partiya sırf siyahı sisteminin mövcud olduğu ölkələrdə, məsələn, İspaniya və ya Hollandiyadadır. Parlamentdə 9, 10, hətta 12-yə qədər partiya təmsil olunur. Bundan əlavə, partiyaların sayına proporsional sistemdə qoyulan maneə həlledici təsir göstərir. 5%-lik baryer adətən 5-dən 7-yə qədər fraksiya, 7%-lik baryerdə 3-4 fraksiya olur. Bu mənada seçki sisteminin seçimi həm təmsilçilik, həm də partiya sistemi seçimidir. Məhz seçki sistemi müxtəlif əhali qruplarının parlamentdə təmsil olunma şanslarını və dialoq prosedurlarının və koalisiya mexanizmlərinin nə dərəcədə stimullaşdırıldığını müəyyən edir.

Beləliklə, bəzi ölkələrdə praymeriz mexanizminin olması iki partiyalı sistemin saxlanmasına imkan verir. Hansı ki, bu iki aparıcı partiyanın hər biri əslində müxtəlif qrupların mürəkkəb konqlomeratıdır.

Nəticə

Seçkilər müasir demokratik dövlətin ayrılmaz institutudur. Onlar hakimiyyət uğrunda mübarizənin ən sivil üsulu kimi çıxış edirlər. Məhz seçkilər hakimiyyətin legitimliyini və bütövlükdə ölkənin siyasi fəaliyyətini təmin edir.

Demokratik ölkədə siyasi hakimiyyət xalqın razılığı ilə həyata keçirilir. Bu razılığı parlament və hökumətin səlahiyyətlərinə çevirən əsas mexanizm azad, bərabər və gizli seçkilərdir.

Ədəbiyyat

1. Kinev, A., İvaneçko, A., Lyubarev, A. (2005). Rusiyada proporsional seçki sistemi: tarixi, hazırki vəziyyəti və perspektivləri. Moskva, 7 s.
2. Baranov, P. (2000). Hüquq fəlsəfəsi. №1. Moskva, 8 s.
3. Mişin, A. (1999). Xarici ölkələrin konstitusiyaya hüququ. Moskva, 164 s.
4. Qelman, V. (2000). İnstitusional dizayn. Moskva, 45 s.
5. Taagepera, R., Şuqart, M. (1997). Seçki sistemlərinin təsviri. Kembridj: Polis. № 3 115 s.
6. Smorqunov, L. (1999). Müqayisəli politologiya. Sankt-Peterburq, 219 s.
7. Mustafazadə, A., Aslanov, S (2022). Seçki hüququ. Bakı: Füyuzat, 39 s.
8. Duverje, M. (2000). Siyasi partiyalar. Paris, s.179-180.

Göndərilib: 22.11.2023

Qəbul edilib: 21.01.2024